

II. ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ ТА РОЗСЕЛЕННЯ

УДК 911.3.30 (477)

Барановський М.О., д. г. н., проф.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СІЛЬСЬКИХ ДЕПРЕСИВНИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ

Ключові слова: депопуляція, депресивні регіони, демографічні процеси, сільські території

Вступ. Актуальність теми. Добре відомо, що сільські території України уже багато років поспіль характеризуються негативними трендами розвитку демографічних процесів. Низька народжуваність, висока смертність і швидкий природний убуток населення стали типовими рисами розвитку українського села. Водночас, як показує аналіз головних демографічних показників, в Україні спостерігаються, по-перше, значні територіальні відмінності у рівні гостроти демографічної ситуації, по-друге, різновекторна динаміка перебігу демографічних процесів у різних типах сільських районів. На особливу увагу заслуговують сільські депресивні райони, де зазначені процеси набувають незворотного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням різних аспектів демографічного розвитку в Україні займається широкий загал науковців, які представляють такі поважні установи, як “Інститут демографії”, ДУ “Інститут економіки і прогнозування”, “Інститут регіональних досліджень” НАН України, ННЦ “Інститут аграрної економіки” та інші. Демографічні та розселенські проблеми сільських територій досить ґрунтовно розкриті у наукових працях О. Бородіної, А. Доценка, В. Завгороднього, Л. Заставецької, В. Куценко, Х. Притули, І. Прокопи, О. Рогожина, М. Фащевського. Особливості демографічних і розселенських змін у розвитку сільських територій України висвітлено також у дослідженні автора даної статті [1]. При цьому у більшості випадків науковий аналіз здійснюється на рівні країни чи її регіонів, тоді як вивченню демографічних процесів на низовому рівні, який презентують адміністративні райони та сільські громади, приділяється недостатньо уваги. Крім цього, перебіг демографічних процесів у сільських депресивних районах має свої особливості і потребує поглибленого наукового аналізу.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Головним завданням даного дослідження є аналіз особливостей перебігу демографічних процесів у сільських депресивних районах України.

Виклад основного матеріалу. Сам факт існування сільських депресивних територій визнає багато науковців, їх виокремлення

передбачено чинним законодавством, проте офіційно в Україні немає сільських депресивних районів. За дослідженнями автора [2], в Україні налічується 190 сільських депресивних районів, які презентують 22 регіони України. Переважно це периферійні адміністративні райони, центрами яких є селища міського типу та невеликі за людністю міста з незначним економічним потенціалом. Утім сільські депресивні райони також неоднорідні. Серед них є такі, де головною причиною депресивності є слабкий розвиток сільської економіки, а є такі, належність яких до категорії депресивних визначається дуже гострими демографічними проблемами.

Логікою дослідження перебігу демографічних процесів визначається перелік головних наукових завдань даної роботи, який включає: 1) аналіз сучасного стану демографічних процесів у сільських депресивних районах України; 2) встановлення причин складної демографічної ситуації; 3) визначення наслідків негативних трендів розвитку демографічних процесів у сільських депресивних районах.

Апріорі можна припустити, що сільські депресивні райони мають гірші за пересічні для країни демографічні показники, оскільки складна демографічна ситуація є як одним із індикаторів сільської депресивності, так і характерною особливістю їх розвитку.

Аналіз нинішнього стану головних демографічних показників у розрізі усіх адміністративних районів України та їх динаміки за останні роки свідчить про те, що сільські депресивні території дійсно мають гірші від пересічних для країни величини. Йдеться насамперед про показники смертності та природного приросту населення. Показник смертності усього населення у депресивних районах є вищим від пересічного для країни значення на 30,4%, а природного приросту – у 2,1 рази (-7,5 та -3,5‰). Що стосується лише сільського населення, то тут різниця не така значна. Смертність сільського населення у депресивних районах є вищою від аналогічного для країни показника на 15%, а природний приріст – на 46,4%.

Депресивні райони характеризуються також більш швидкими темпами скорочення загальної кількості сільського населення (табл. 1). Якщо упродовж 1989-2012 рр. сільське населення України загалом скоротилося на 19,9%, то у депресивних районах – на 26,4% (темпи убутку є вищими майже на 1/3).

Через ускладнення демографічних процесів і міграційний відтік сільського населення, у депресивних районах відбувається погіршення вікової структури, що проявляється у зростанні питомої ваги осіб старших вікових груп. Якщо в Україні частка населення вікової групи понад 65 років становить 15,2%, то у депресивних районах – 18,8% (перевищення становить 23,7%).

Як уже зазначалося, сільські депресивні райони є досить неоднорідними. Найбільшою гостротою демографічних проблем вирізняються сільські депресивні райони Чернігівської, Сумської, Полтавської, Харківської, Вінницької та Луганської областей. Наприклад у

депресивних районах Чернігівської області природний приріст населення становить -18,3‰, що у 2,2 рази гірше від аналогічного показника для усіх депресивних районів, не кажучи вже про загальнодержавний показник. Подібна ситуація склалася у Сумській області, де величина природного убутку населення (-15,2‰) також майже удвічі вища від пересічного показника для депресивних районів.

Таблиця 1 - Демографічні показники депресивних районів України

	Сільське населення	
	України	Депресивних районів
Темпи убутку сільського населення за 1989-2012 рр., %	19,9	26,4
Народжуваність, ‰	12,1	11,1
Смертність, ‰	17,7	20,4
Природний приріст, ‰	-5,6	-8,2
Щільність сільського населення, осіб/км ²	25,8	19,9
Населення вікової групи 0-14 років	14,4	15,2
15-64 років	70,4	66,0
Понад 65 років	15,2	18,8

Розраховано автором за даними державної служби статистики України

Окремо варто відзначити ті сільські депресивні райони, де демографічна ситуація особливо загрозлива. Це насамперед Середино-Будський, Шосткинський і Ямпільських райони Сумської, Козелецький, Куликівський та Ріпкинський райони Чернігівської області. Наприклад у Козелецькому районі Чернігівської області смертність сільського населення становить 35,3‰, у Ріпкинському районі цього ж регіону – 33,1‰.

Ситуація, що склалася, породжує закономірне запитання про причини такого перебігу демографічних процесів у сільських депресивних районах України. Варто зауважити, що ці причини є спільними для усього сільського населення, хоча і мають деякі регіональні особливості.

Депопуляційні процеси в окремих районах України спостерігалися уже на початку 80-х років ХХ ст. Проте у період економічної кризи 90-х років ХХ ст. відбулося їх різке загострення під впливом насамперед таких чинників: 1) трансформації аграрного сектора, зокрема ліквідації колгоспів як основної форми організації не лише сільськогосподарського виробництва, а й усіх аспектів сільської життєдіяльності; 2) погіршення рівня життя сільських мешканців через зниження рівня оплати праці, зростання безробіття, занепаду об'єктів сільської соціальної інфраструктури; 3) дії ринкових механізмів в аграрному секторі, яка зумовила скорочення посівних площ, виробництва сільськогосподарської продукції насамперед у районах із гіршими природними передумовами для аграрного виробництва; 4)

занепадом традиційних для окремих сільських районів півночі України галузей сільського господарства (льонарства); 5) послабленням організаційно-економічного впливу на сільські території районних центрів. В останні роки ситуація в аграрній сфері характеризується позитивною динамікою, однак форми розселення, демографічні процеси є дуже інерційними елементами території, вони не встигають за змінами в економічних процесах і ресурсах. Отже погіршення демографічних характеристик тісно пов'язане із деградацією сільського господарства як основного сектора сільської економіки.

Зазначені причини, які мають переважно економічну природу, поряд із чинниками внутрішньодемографічного характеру, як-то: погіршення вікової структури населення, зниження кількості жінок фертильного віку, відкладення дітонароджень до кращих часів і т.п. у сукупності зумовили різке погіршення демографічних характеристик. Це стосується як показників народжуваності, так і показників смертності.

У сучасних умовах не можна також нехтувати тим фактом, що поглиблення диспропорцій у перебігу демографічних процесів є наслідком поляризації сільського простору. Ця поляризація проходить головно лінією “центр-периферія” і проявляється на усіх ієрархічних рівнях – від загальнодержавного до місцевого. На рівні регіонів – це диспропорції між приміськими і периферійними районами, на рівні окремих районів – між сільськими поселеннями, які знаходяться поблизу міст і далеко від них.

На сьогодні все чіткіше проявляється концентрація сільського населення у приміських районах (навколо столиці, обласних центрів) і на територіях із кращими природними передумовами для розвитку сільськогосподарського виробництва. У таких районах ширші можливості для збуту сільськогосподарської продукції, їх населення краще забезпечене закладами сфери послуг, у т.ч. за рахунок міст, де працює значна частина сільських мешканців. На противагу цьому, у периферійних районах, які позбавлені зазначених переваг, соціально-економічна та демографічна ситуація погіршується. Саме це і є однією з головних причин віднесення їх до категорії депресивних.

Окремо варто зупинитися на оцінці наслідків негативних векторів перебігу демографічних процесів у сільських депресивних районах. При цьому можна виокремити наслідки розселенського та наслідки економічного характеру.

Щодо перших, то найбільш індикативними із них є щільність сільського населення та зрушення у низових системах розселення.

Те, що щільність сільського населення у депресивних районах постійно скорочується, не викликає подиву, адже постійно і досить швидкими темпами відбувається зменшення кількості сільських мешканців. Про швидкість цих процесів свідчать такі дані: у 1989 р. в Україні налічувалося 54 райони, де щільність сільського населення становила 15 осіб/км², у 2012 р. – уже 143 райони, тобто їх кількість зросла майже утричі. Найбільш

інтенсивно кількість районів із низькою щільністю населення зростає у Сумській, Харківській та Чернігівській областях (табл. 2). Своєрідна критеріальна межа у 15 осіб/км² обґрунтовується тим, що по-перше, науковці ДУ “Інституту економіки і прогнозування” НАН України [3] пропонують використовувати цю величину як один із показників для виокремлення сільських депресивних районів, по-друге, на територіях із щільністю населення меншою за 15 осіб/км² втрачаються будь-які шанси на відродження не лише колективних сільськогосподарських підприємств, а і селянських господарств товарного типу. Втім щодо останнього, то точки зору фахівців є неоднозначними, а доведення даного твердження потребує додаткового наукового аналізу.

Таблиця 2 – Динаміка кількості районів з найменшою щільністю сільського населення, од.

Області України	Роки		Області України	Роки	
	1989	2012		1989	2012
Житомирська	1	7	Харківська	2	14
Кіровоградська	5	11	Чернігівська	4	17
Сумська	1	10	Україна	54	143

Розраховано автором за даними державної служби статистики України

У сільських депресивних районах пересічна щільність сільського населення становить близько 20 осіб/км², що майже на 30% гірше від пересічного для країни показника. Особливу занепокоєність викликають процеси знелюднення територій у низці районів Чернігівської та Сумської областей. У Ріпкинському, Семенівському, Новгород-Сіверському, Середино-Будському районах цих регіонів щільність сільського населення становить лише 7-8 осіб/км². Є райони майже такої ж щільності населення і в Херсонській області.

Поряд із скороченням кількості та щільності сільського населення у депресивних районах відбувається знелюднення сільських поселень. Наприклад у сільських депресивних районах Сумської області пересічна людність сільських поселень становить 243 особи, Харківської області – 268,6, Чернігівської – 275,5 осіб. У Ріпкинському, Семенівському, Середино-Будському районах, які уже неодноразово згадувалися, пересічна людність сільських поселень становить лише 130-135 осіб. Знелюднення сільських поселень призводить до того, що кількість останніх зменшується. У березні 2013 р. Чернігівська обласна рада прийняла рішення про чергове зняття з обліку семи сільських поселень цього регіону через відсутність жителів. Усі вони розміщувалися у сільських депресивних районах.

Ще одним небажаним наслідком ходу демографічних процесів у сільських проблемних територіях став негативний соціальний відбір – із року в рік завдяки міграційному відтоку на селі залишаються особи, схильні до

прояву асоціальних явищ. Кваліфікована робоча сила стала дефіцитом на селі навіть за умови високого безробіття.

Неоднорідність перебігу демографічних процесів, поряд із міграційним рухом, вплинули на перерозподіл населення між різними типами районів. Частка населення, яка мешкає у сільських депресивних районах, постійно скорочується, натомість у приміських районах – зростає. Посилюються диспропорції у міжрайонному розподілі населення практично у кожному із регіонів. Посилення чи послаблення диспропорцій можна визначити за допомогою індексу концентрації населення, який обчислюється за відомою формулою $I_{к.н.} = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^k |X_j - Y_i|$, де k – кількість адміністративних одиниць, X_j – частка населення певної адміністративної одиниці у населенні регіону (країни), Y_i – частка території певної адміністративної одиниці від території регіону (країни). Проведені обчислення на прикладі районів кількох областей показали, що величина індексу концентрації населення зростає. Так у Чернігівській області упродовж 1989-2012 рр. цей показник зріс із 9 до 11,5 од., у Київській області – з 18,2 до 19,6 од. (понад 7%). Найбільший дисонанс між часткою площі та часткою населення спостерігається у Києво-Святошинському і Броварському районах. Якщо у 1989 р. у Бориспільському, Броварському, Вишгородському та Києво-Святошинському районах проживало 31,4% сільського населення Київщини, то у 2012 р. – 33,8% сільського населення регіону. Це ще одне підтвердження того, що сільське населення все більше концентрується навколо великих міст, а проблемні (депресивні) сільські території продовжують деградувати.

Зрештою негативні тренди динаміки демографічних показників у депресивних районах впливають і на розвиток сільської економіки, перш за все аграрного сектора. Між динамікою чисельності, щільністю сільського населення і виробництвом сільськогосподарської продукції є певні зв'язки, проте залежність між ними різновекторна.

Скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, посівних площ у депресивних районах північної частини Волинської, Рівненської, Чернігівської, Сумської областей відбувається як через несприятливість природних передумов для розвитку аграрного сектора, так і через погіршення демографічних показників. Депресивні райони зазвичай вирізняються високим рівнем архаїзації сільської економіки, свідченням чого є значна частка продукції, яка виробляється селянськими господарствами. За пострадянський період сільське населення депресивних районів помітно постаріло, воно уже не спроможне обробляти ті площі земель, які оброблялися раніше, не може утримувати таке ж, як і раніше, поголів'я худоби, свиней тощо. Через несприятливість природних передумов, насамперед земельних ресурсів, у такі райони не приходять потужні інвестори, агрохолдинги, що сумарно і зумовлює деградацію аграрного сектора. Скорочення у них щільності сільського населення, знелюднення сільських поселень, зменшення посівних площ свідчать про те, що у таких

районах триває загальний занепад території, її господарська освоєність звужується, держава з часом може втратити соціальний контроль над ними.

Водночас серед депресивних є і такі райони, де душеві показники виробництва сільськогосподарської продукції є досить високими. При цьому швидкі темпи убутку сільського населення і відносно низька щільність не є перешкодою для цього. Міжрайонна диференціація виробництва сільськогосподарської продукції посилюється. Навіть у межах одного регіону вона може досягати десятки разів. Сільська місцевість стискується до окремих ареалів, між якими формується своєрідна соціально-економічна “пустеля”.

Існуюча ситуація, у т.ч. неоднорідність перебігу демографічних процесів у різних типах районів України доводить, що ці особливості мають враховуватися при розробці сценаріїв перспективного розвитку сільських територій. Механізми і заходи демографічної політики також мають бути диференційованими. Аналіз динаміки соціально-економічного розвитку свідчить про те, що в окремих сільських депресивних районах скоріше за все ніякі заходи не допоможуть. У такому випадку, як це не прикро говорити, необхідно змиритися із природним ходом речей і не витратити даремно сили та кошти на розробку чергових програм, реалізація яких не дасть позитивних результатів.

Поляризація сільського населення, а відтак і диференціація демографічних показників, будуть тривати і далі. Вони загалом вписуються у концепцію еволюції сільської місцевості, відповідно до якої сільські території, їх соціум проходять п'ять стадій – від природної (максимальна залежність від природничих чинників) до неприродної (максимальна концентрація навколо столиці і великих міст). Перспективи відродження демографічного потенціалу села слід пов'язувати із реформуванням аграрної політики, із переходом до концепції багатофункціональності села.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз перебігу демографічних процесів у сільських депресивних районах України дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Сільські депресивні райони України характеризуються гіршими, порівняно із пересічними для країни, значеннями демографічних характеристик. Показник смертності населення у цих районах вищий від аналогічного загальнодержавного показника на 30,4%, а природний убуток – у 2,1 рази. Темпи скорочення сільського населення у депресивних районах також є вищими від пересічного для країни показника майже на 33%. Серед сільських депресивних районів найгіршими значеннями показників природного руху та структури населення вирізняються адміністративні утворення Чернігівської, Сумської, Полтавської, Харківської та Луганської областей.

2. Головними причинами негативних трендів перебігу демографічних процесів у сільських депресивних районах є організаційно-економічні перетворення в аграрному секторі країни, погіршення рівня життя населення

через зростання безробіття та занепад сільської соціальної інфраструктури. Дія ринкових механізмів в аграрному секторі зумовила позитивний розвиток одних територій і поступову деградацію інших. В останніх, через зазвичай несприятливість природних чинників для виробництва найбільш рентабельних на сьогодні видів сільськогосподарської продукції, спостерігається загальний економічний занепад і, як наслідок, ускладнення демографічної ситуації.

3. Найбільш болісними з соціально-економічної точки зору наслідками негативної динаміки демографічних процесів у сільських депресивних районах України є зростання кількості територій з низькою щільністю населення, що спричинює деградацію аграрного виробництва та знелюднення сільських поселень, погіршення якості людського потенціалу на селі, посилення відтоку сільських мешканців із периферійних територій та подальше зростання поляризації сільського простору.

4. Оскільки поляризація сільського простору та демографічних процесів буде тривати і надалі, то дуже важливо обрати оптимальну стратегію перспективного розвитку для кожного із типів сільських депресивних районів. При цьому слід усвідомлювати, що в окремих сільських районах традиційні методи стимулювання розвитку уже не забезпечать позитивного результату, а тому потрібно або шукати нові концептуальні підходи до їх порятунку, або визнати це закономірним явищем і не перешкоджати природному розвитку подій.

Попри здавалося б значну кількість наукових досліджень із вивчення проблем сільських територій, багато аспектів залишаються малодослідженими з суспільно-географічної точки зору. Це стосується, насамперед, дослідження трансформаційних змін і зрушень, які сталися у розвитку сільських територій у пострадянський період існування України.

Список використаних джерел:

1. *Барановський М.О.* Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: монографія / М.О. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
2. *Барановський М.О.* Демографічні та розселенські зміни у розвитку сільських територій України / М.О. Барановський // Економічна та соціальна географія: науковий збірник / [Ред. кол.: С.І. Ішук (відп. ред.) та ін.]. – 2011. – Вип. 1 (62). – С.65-73.
3. *Прокопа І.* Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози / І.В. Прокопа, О.Л. Попова // Економіка і прогнозування. – 2008. – №1. – С. 63-84.

Барановський М.О., Особливості перебігу демографічних процесів у сільських депресивних районах України

Проаналізовано динаміку та особливості перебігу демографічних процесів у сільських депресивних районах України упродовж 1990-2012 рр., окреслено головні проблеми депопуляції населення, визначено наслідки негативних трендів розвитку демографічних процесів у сільських районах України.

Ключові слова: депопуляція, депресивні регіони, демографічні процеси, сільські території

Барановский Н.А. Особенности хода демографических процессов в сельских депрессивных районах Украины

Проанализировано динамику и особенности хода демографических процессов в сельских депрессивных районах Украины за 1990-2012 гг., очерчены главные проблемы депопуляции населения, определены последствия негативных трендов развития демографических процессов в сельских районах Украины.

Ключевые слова: депопуляция, депрессивные регионы, демографические процессы, сельские территории

Baranovsky M.O. The peculiarities of demographic processes course in the rural depressed areas of Ukraine

The dynamics and the peculiarities of course the demographic processes in the rural depressed areas of Ukraine during 1990-2012 are analyzed, the main problems of depopulation are outlined, the consequences of negative trends of demographic processes development in the rural areas of Ukraine are defined.

Key words: depopulation, depressed regions, demographic processes, rural areas.